

Тетяна БОНДАР,
аспірант кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
(Харків, Україна) tetanabondar@gmail.com

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛЕННЯ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В 1947–1975 РОКАХ

У статті досліджуються напрями діяльності Харківського обласного відділення товариства «Знання» в контексті його ролі в забезпеченні безперервної лекційної роботи, системних форм пропаганди знань (цикли лекцій, робота лекторів в університетах, цехах, колгоспах, випуск і підбір друкованих матеріалів для населення тощо) для створення системи безперервної освіти громадян, підвищення культурного, наукового і освітнього рівня та пропаганди тогочасної правлячої партії серед широких верств населення.

Товариство «Знання» України з точки зору популяризації знань та просвітництва серед населення може бути прикладом стейкхолдера на сучасному етапі модернізації освітньої галузі в умовах розвитку європейського напрямку. Досвід роботи цього товариства може бути застосований у сучасних умовах, коли для нації першочергового значення набуває освітній і науковий розвиток. Тому дослідження напрямів діяльності товариства «Знання» має важливий аспект також у регіональному розрізі.

Саме зараз галузь освіти опинилася в центрі уваги дослідників, які працюють над обґрунтуванням головних засад освіти, вивченням та узагальненням історичного досвіду діяльності науково-просвітницьких організацій для використання позитивних і врахування негативних чинників у процесі реформування системи освіти в Україні відповідно до нового Закону України «Про освіту» (2017) (Закон України «Про освіту»). Цей закон метою освіти вбачає всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору (Закон України «Про освіту»). Відповідно до статті 8 вищезазначеного закону в контексті інформальної освіти набуває значення діяльність та історичний досвід товариства «Знання» та дослідження його в регіональному розрізі.

Ключові слова: товариство, напрями роботи, Харківське відділення, постанова, лекції, архівні дані, діяльність, завдання.

Tetana BONDAR,
Postgraduate at the Department of General Pedagogics and Pedagogy
of the Higher School
of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine) tetanabondar@gmail.com

DIRECTIONS OF ACTIVITY OF THE KHARKIV DISTRICT OF THE “KNOWLEDGE” COMPANY IN 1947–1975

The article deals with the issues of the activities of Kharkiv regional branch of the “Knowledge” society in the context of its role in providing continuous lecture work, systemic forms of knowledge propaganda (lecture cycles, lectures at universities, workshops, collective farms, publication and selection of printed materials for the population, etc.) to create a system of continuous education of citizens, to increase the cultural, scientific and educational level and to promote the ruling party of the wider population at that time.

“Knowledge” society of Ukraine, in terms of popularization of knowledge and education among the population, can be an example of a stakeholder at the present stage of modernization of the educational branch in the conditions of development of the European direction. The experience of this society can be applied in modern conditions, when for the nation the educational and scientific development becomes of paramount importance. Therefore, the study of the activities of the society “Knowledge” has an important aspect, including in the regional context.

It is now that the education sector is at the center of attention of researchers working on the substantiation of the main principles of education, studying and generalizing the historical experience of the scientific and educational organizations for the use of positive and taking into account the negative factors in the process of reforming the education system in Ukraine in accordance with the new Law of Ukraine “On Education” (2017).

Key words: society, directions of work, Kharkiv branch, resolution, lectures, archival data, activity, tasks.

Постановка проблеми. У статті розкрито напрями діяльності товариства «Знання», одного з наймасовіших науково-просвітницьких товариств України, на прикладі Харківського обласного відділення в період 1947–1975 рр. Розглянуто історію заснування організації як суспільного інституту, історію заснування і розвитку Харківського обласного відділення товариства «Знання» та його основні напрями і мету діяльності, форми і методи роботи.

Аналіз досліджень. Вивчення й аналіз історико-педагогічної та сучасної літератури засвідчує, що аспекти організаційно-просвітницької діяльності товариства «Знання» частково розкривалися в дослідженнях таких вчених: дисертації М. Коропатника («Діяльність організацій товариства «Знання» України (1976–1985)») і статтях «Товариство «Знання» України – феномен радянської епохи, що пережив її: причини та наслідки», «Організації товариства «Знання» України на Чернігівщині в системі безперервної освіти дорослих: історико-культурний аспект»), а також у тезах і статтях таких вчених, як І. Козинець («Діяльність організацій товариства «Знання» України: ретроспективний аналіз»), І. Хохліна («Просвітницька діяльність товариства «Знання» в Україні (70–80-ті роки ХХ століття)», «Підготовка і підвищення кваліфікації лекторів товариства «Знання» України (1970–1980)»), Н. Житкова («Діяльність товариства «Знання» на меншині в рівневих зв'язках»), Л. Круглова («Товариство «Знання» Київського університету та його внесок у розвиток інтелектуального потенціалу України») та ін.

Мета статті – розглянути функціонування Харківського обласного відділення товариства «Знання», яке ще не стало предметом окремого наукового дослідження. У науковий обіг вводяться архівні документи (Державний архів Харківської області), які раніше не використовувалися і які дали змогу зібрати, систематизувати та аналізувати новий фактичний матеріал, що розширює уявлення про заснування і напрями діяльності цього відділення в період 1947–1975 рр.

Виклад основного матеріалу. Товариство «Знання» в Україні як суспільний інститут бере свій початок від 16 січня 1948 р., коли мало назву «Товариство для розповсюдження політичних і наукових знань». Завданням цього товариства було формування наукового й політичного світогляду, пропаганда досягнень науки й техніки, передового досвіду господарювання та підвищення професійної кваліфікації вчених, учителів і робітників різних галузей (Українська радянська енциклопедія, 1963: 442–443). Назване товари-

ство виникло на підґрунті затвердженого в серпні 1946 р. сесією ради УРСР «Закона про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.», у якому висувалося завдання відновлення народного господарства, розвитку науки, освіти, культури (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 25. Арк. 17–26). Це пояснюється двома обставинами. По-перше, одним із наслідків Другої світової війни стало зниження освіченості і культури широких верств населення. По-друге, мав місце фактор науково-технічної революції, що поставив перед суспільством завдання переосмислення освітнього та інформаційного простору та ролі самої людини в соціальному середовищі.

Вищезгадане товариство стало наступником Всесоюзного Лекційного Бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР. Ця організація була заснована постановою Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР від 31 липня 1943 року. Мета її діяльності полягала в організації публічних лекцій щодо міжнародного становища держави, історичних фактів тощо (Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні, 1991). На початку своєї діяльності товариство «Знання» мало на меті стати провідником політики режиму, засобом її коментування і пропаганди, насадження комуністичної ідеології, атеїзму, «формування радянської людини». Реалізація плану щодо функціонування товариства «Знання» відбувалася шляхом залучення і об'єднання провідних лікарів, викладачів вищих навчальних закладів, учених, учителів, діячів мистецтва і літератури, які шляхом чітко визначеного плану комуністичної партії, через видавничу діяльність, читання лекцій з різної тематики, підвищення кваліфікації, проведення тематичних вечорів, читалень впливали на суспільство. У 1957 році уряд УРСР повністю передав функції лекційних установ товариству «Знання».

Упродовж 1947–1949 рр. були створені обласні організації товариства «Знання».

11 листопада 1947 року розпочало свою діяльність Харківське обласне відділення товариства «Знання» (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 1. Арк. 1–7). Головою правління було призначено Олексія Ніконовича Соколовського (1884–1959) – професора Московського межового інституту з 1922 р., члена АН УРСР (з 1929), академіка-агрогрунтознавця, який із 1924 р. очолював кафедру Грунтознавства у Харківському сільсько-господарському інституті, а в 1944 р. став директором цього інституту. Із 1945 р. очолював лабораторію грунтознавства АН УРСР, з 1956 р. став директором створеного на її базі науково-дослід-

ного інституту Ґрунтознавства (тепер Український науково-дослідний Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О. Соколовського (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 1. Арк. 1–7. Арк. 1).

Як і товариство «Знання», в ці роки Харківське обласне відділення мало таку структуру: обласний, районний та первинний (підприємства, установи, заклади) рівні. На районному рівні воно охоплювало Балакліівський, Барвінківський, Близнюківський, Богодухівський, Борівський, Валківський, Велико-Бурлуцький, Ольхівський, Вовчанський, Дворічанський, Дергачівський, Зачепилівський, Зміївський, Золочівський, Ізюмський, Кегичівський, Коломацький, Красноградський, Краснокутський, Куп'янський, Липецький, Лозівський, Нововодолазький, Олексієвський, Петровський, Печенізький, Савинський, Сахновський, Старовірівський, Старосалтівський, Харківський, Чугуївський, Шевченківський осередки та міста Харків, Куп'янськ, Ізюм (Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 16. Арк. 8–11, 13–14). Як свідчать архівні джерела (ДАХО), членами Харківського обласного відділення в 1947–1975 рр. були академіки, професори, доктори наук, доценти, кандидати наук, викладачі, учителі, діячі культури та мистецтв, у складі відділень ця категорія переважала найбільше, а також студенти-старшокурсники, робітники підприємств, установ, а також колгоспники.

У Харкові в період із квітня 1949 р. по червень 1950 р. було створено 52 первинні організації Товариства. Прочитано біля 2 тис. лекцій серед робочих, які прослухали більше 2 млн. 300 тис. чоловік. У Харкові прочитано більше 8400 лекцій та біля 11 тис. в районах області. Лекції прочитано на різну тематику: історія КП (б) – 1431, історія міжнародного положення і зовнішня політика СРСР – 3953, історія – 2053, економіка – 1323, науково-атеїстичні – 894, педагогіка – 747, медицина – 548, біологія – 350 тощо. Загалом план лекцій обласного відділення товариства «Знання» на 1950 р. виконаний на 122%, публічних (платних) – лише 35% (ДАХО. Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 28. Арк. 1–3).

Натомість у 70-х рр. простежується зростання лекцій на політичну тематику:

- 1) з історії КП (б) у 1972 р. – 35788, у 1973 р. – 36159, у 1974 р. – 37898;
- 2) з історії СРСР та загальної історії у 1972 р. – 25128, у 1973 р. – 22958, у 1974 р. – 23099;
- 3) з філософії у 1972 р. – 5424, у 1973 р. – 6129, у 1974 р. – 7629;
- 4) з наукового комунізму в 1972 р. – 2937, у 1973 р. – 6773, у 1974 р. – 7435 (ДАХО. Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 707, арк. 23).

Харківським обласним відділенням було створено 178 постійно діючих лекторіїв, з яких у сільській місцевості – 107 (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 25. Арк. 17–18).

У 1950 р. при обласному відділенні товариства «Знання» працювало 19 науково-методичних секцій з історії КП (б), історії СРСР і загальної історії, філософії, економіки, держави і права, міжнародних відносин, літератури та мистецтва, педагогіки й психології, воєнних наук, залізничного транспорту, фізики та математики, хімії, географії й геології, біології, сільського господарства, зооветеринарних наук, медичних наук, фізичної культури та спорту. Секціями обласного відділення керували дійсні члени товариства «Знання» і члени-кореспонденти Академії наук – 18 осіб, професори та доктори наук – 269, доценти й кандидати наук – 553 (ДАХО. Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 28.–10. Арк. 8).

Протягом 1949 р. в дійсні члени товариства «Знання» Харківського відділення прийнято 506 осіб, а в 1950 р. – 1099. Загалом станом на 1950 р. дійсними членами були 4 тис. чоловік. З них 70% брали активну участь у діяльності товариства, тоді як у 1949 р. – лише 40%. Перед відділенням товариства поставлено завдання якісного, а не кількісного відбору до його лав.

Основними напрямками діяльності Харківського обласного відділення товариства «Знання» були такі:

- 1) актуалізація тематики лекцій;
- 2) розроблення тематичних циклів лекцій;
- 3) удосконалення форм лекційної пропаганди;
- 4) вивчення та застосування методів лекційної роботи одних навчальних закладів колегами з інших закладів країни;
- 5) укладання планів та графіків лекцій;
- 6) виховання та залучення нових лекторських кадрів;
- 7) робота діючих лекторів в університетах, цехах, колгоспах;
- 8) розроблення та випуск друкованого матеріалу для підготовки лекторів;
- 9) лекторії вихідного дня;
- 10) випуск друкованих матеріалів для населення в журналах і газетах;
- 11) організація читалень;
- 12) організація теле-, радіовиступів;
- 13) проведення різноманітних тематичних заходів і вечорів;
- 14) створення недільних шкіл;
- 15) створення комерційних та професійних спілок (Державний архів Харківської області).

Як свідчать архівні документи Харківського обласного відділення першої конференції від

13–17 червня 1950 р., за період 1947–1950 рр. у відділення залучено більше 3000 осіб, більшість з яких були представниками інтелігенції (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 25. Арк. 17–18). Серед них – 23 дійсні члени АН УРСР та члени-кореспонденти, 263 професори й доктори наук, 485 доцентів і кандидатів наук, 145 осіб партійного активу.

Формами організаційної пропаганди знань були університети колгоспного активу, цехові лекторії, лекторії вихідного дня, організація вечорів питань і відповідей тощо (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 1. 5, арк. 18).

15 лютого 1957 р. Міністерство культури СРСР офіційно передало свої функції з проведення лекційної пропаганди Всесоюзному товариству з поширення політичних і наукових знань. Після цього на 3-му пленумі правління товариство «Знання» УРСР по-новому ставить завдання щодо підвищення рівня своєї діяльності, особливо щодо забезпечення високого ідейного і наукового рівня усної й друкованої пропаганди з питань політичного та господарського будівництва, а також економічних, сільськогосподарських, науково-технічних, науково-атеїстичних знань (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 180, арк. 2–3). Відбувалося зміцнення районних відділень цього товариства. Метою було більш широке залучення інтелігенції та спрямування її на створення сільських груп для просвітництва й пропаганди в сільській місцевості та посилення контролю діяльності наявних відділень. Лекторам надавалася інструктивно-методична допомога з питань змісту й форм лекційної пропаганди (обмін досвідом від досвідчених лекторів, надання методичних посібників, текстів лекцій) (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 180, арк. 5–6). Товариством «Знання» прийнята постанова про виплати за проведення платних лекцій (50 крб – від 11 до 20 лекцій на місяць). Бюджетні асигнування товариство «Знання» отримувало від Міністерства культури УРСР, звідки виплачувалась заробітна плата штатному і позаштатному персоналу, рецензентам, а також фінансувалась вся організаційна робота.

Однією з необхідних умов успішної діяльності Харківського обласного відділення товариства «Знання» була активна участь учених у поширенні наукових знань серед населення. Вона реалізовувалась різними шляхами, у тому числі через укладання договорів колективів наукових закладів і вузів із колективами промислових підприємств, заводів, колгоспів, радгоспів про взаємодопомогу та співдружність. Започатковані в 1960-х рр. дні

науки набули активної форми пропаганди знань та сприяли зміцненню зв'язків із підприємствами, колгоспами, радгоспами з навчальними закладами (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 20, арк. 1–8).

З 1970-х рр. також активізувалася форма передачі знань і пропаганди через пресу, радіо й телебачення (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 25, арк. 21, 24).

У 1968 р. радою з природничо-наукової пропаганди республіканського товариства «Знання» розроблено програму дворічних шкіл «Знання про природу», а його президією прийнято рішення створити їх в усіх областях. У Харківському обласному відділенні в 1974 р. діяло понад 120 таких шкіл, які охоплювали близько 5 тис. слухачів.

Вагомого значення серед форм пропаганди надавалося народним університетам як громадським навчальним закладам.

Архівні дані Харківського обласного державного архіву свідчать, що в контексті всіх напрямів роботи Харківського обласного відділення товариства «Знання» простежується ідеологія Комуністичної партії до 1990-х рр. Особливо в 1950–1970-ті рр. в пропаганді робився акцент на радянський спосіб життя. Більшість лекторів спеціалізувалися на питаннях патріотично-комуністичного та інтернаціонального виховання.

Варто зазначити, що суть інформації, яку доносили до пересічної людини, суперечила свободі слова та автономії особистості. Пріоритетним завданням було виховання в громадяниніві комуністичних поглядів і комуністичних цінностей. Таку позицію товариство «Знання» та Харківське обласне відділення як його складова частина займало до середини 1970-х рр. З 1975 р. прямий та опосередкований вплив на організацію діяльності як товариства «Знання» загалом, так і Харківського обласного відділення зокрема справили соціально-економічні й суспільно-політичні процеси, викликані горбачовською перебудовою. Це безпосередньо вплинуло також на просвітницьку діяльність: тематика в усіх напрямках роботи поступово змінювалася. У виступах і темах лекцій з'являлися питання козаччини, української революції 1917–1921 рр., демократії та прав людини. Виникають нові форми роботи (тренінги, ділові ігри), де учасники отримували актуальну економічну й соціальну інформацію (Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 708, арк. 25).

З 1975 р. в Харківському обласному відділенні товариства «Знання» активна робота в усіх напря-

мах відчутно знизилася, оскільки було послаблено контроль та перевірки секцій, про що свідчать архівні дані окремих із них.

Висновки. Таким чином, Харківське обласне відділення було одним із найактивніших учасників товариства «Знання». Традиційним напрямом просвітницької роботи була лекційна діяльність.

Основними були такі форми роботи, як цикли лекцій, лекторії, радіолекторії, кінолекторії, наукові читання, народні університети. У міру еволю-

ції цього товариства зростали його роль і вплив на суспільство, що дало змогу підтримувати на пристойному рівні загальноосвітню підготовку населення та спрямованість його політичного курсу. З 1976 р. матеріал вимагає більш детального дослідження, що дасть змогу бачити більш широку еволюційну картину цієї організації.

Відомо, що на сьогодні товариство «Знання» – це наймасовіша громадська науково-просвітницька організація України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 16. Арк. 8–11, 13–14.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 32. Арк. 2, 4–6, 11–12.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 25. Арк. 17–26.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 3. Арк. 2–4.
5. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 1. Арк. 1–7.
6. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 14. Арк. 5–9.
7. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 288. Арк. 1–2.
8. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 20. Арк. 1–8.
9. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 180. Арк. 1–3, 5–7.
10. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 61. Арк. 7–9.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 713. Арк. 1–9.
12. ДАХО. Ф. р. 6113, оп. 3, спр. 18. Арк. 1–6, 8–9.
13. ДАХО. Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 707. Арк. 8–12, 23.
14. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 38-39/17-ВР // «Законодавство України» ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
15. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X–XX ст.). Нариси. К.: Радянська школа, 1991. 379 с.
16. Українська радянська енциклопедія: в 17 т. / За ред. М.П. Бажан, О.І. Білецький, І.К. Білодід та ін. К., 1963. Т. 14., 592 с.
17. ДАХО. Ф. р. 6113, оп. 1, спр. 28. Арк. 1–3.
18. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 708. Арк. 25.
19. Державний архів Харківської області (ДАХО). Спр. 712. Арк. 32.

REFERENCES

1. State archive of the Kharkiv region (SAKHR) – F. 6113, d. 1, r. 16 – Page 8–11, 13–14.
2. Same place – R. 32 – Pages 2, 4–6, 11–12.
3. Same place – R. 25 – Pages 17–26.
4. Same place – R. 3 – Pages 2–4.
5. Same place – R. 1 – Pages 1–7.
6. Same place – R. 14 – Pages 5–9.
7. Same place – R. 288 – Pages 1–2.
8. Same place – R. 20 – Pages 1–8.
9. Same place – R. 180 – Pages 1–3, 5–7.
10. Same place – R. 61 – Pages 7–9.
11. Same place – R. 713 – Pages 1–9.
12. Same place – R. – Pages 1–8.
13. SAKHR F. 6113, d. 3, r. 18 – Pages 1–6, 8–9.
14. SAKHR F. 6113, d. 1, r. 707 – Pages 8–12, 23.
15. Education Law of Ukraine from 09.05.2017 №38-39/17-BP//«Legislation of Ukraine» of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
16. Ukrainian Soviet Encyclopedia: 17 V. / Ed. M. P. Bazhan, O.I. Biletsky, I.K. Bilodid and other. K., 1963. V 14., 592 pp.
17. SAKHR F. 6113, d. 1, r. 28 – Pages 1–3.
18. Same place – R. 708 – Page 25.
19. Same place – R. 712 – Page 32.